

ՄԵՍՐՈՊ (վիպակ)

Ձիապանը լավ Հայոց պատմություն գիտեր և սարերի միակ մարդն էր, որ զգում էր իր հայությունը: Մյուսները գիտեին, որ իրենք գառնարած, հորթարած են, հնձվոր, կթվոր, խուզվոր են, որ ցրտերի հետ իջնելու են ձորը՝ Ծմակուտ, շոգի առջևից գովի հետ դուրս են գալու սարերը: Ձիապանին այդքանը քիչ էր թվում, և նա պատմում էր Հայոց պատմություն, ինչը որ լավ գիտեր: Եթե լսող էր ունենում՝ մի քիչ հնարում էլ էր, երեկվա պատմածն այսօր սուտ էր համարում, Հայոց պատմության սկիզբը մեկ քշում, տանում, չորս հազար տարվա խորք էր իջեցնում, մերթ ծլեցնում էր երեկվա միջից, նայած այդօր ինչ վերաբերմունք ուներ մեզ հարևան ուրթին:

— Հայերին Լեոն է հնարել: Մինչև Լեոն, սուտ է, հայեր չեն եղել: Էն է Լեոյի ժամանակներն էր, էլի, սարի պես մարդուն տվին աչքիս դեմ շուռ տվին՝ մի ձեն հանող չեղավ: Հայ կա՞ր՝ որ հայի համար ձեն հանող լիներ — կաթ, ոչխար, ես ինչ իմանամ ուրիշ ինչ: Մերանը Լեոն գցեց: Մածունը ոնց են սարքում, կաթի մեջ մերան են գցում՝ դառնում է մածուն, Լեոն հայերին եղպես է հնարել: Հովհաննես Թումանյանի «Շունն ու կատուն» — ոչ կատուն է արհեստավոր եղել, ոչ էլ շունը անգլիարկ, գլխարկը շան ինչի՞ն է պետք, այտա, Հովհաննես Թումանյանը նստել ու երեխեքի համար հնարել է, կարդում են: Էն է մյուս սեղանին էլ Լեոն է նստել ու մեր հայերիս պատմությունը հնարել: Չարմայր նահապետ, չէ՛ մի, զահրումար նահապետ:

Մարվորները գառնարած, տավարած մարդիկ էին, չէին վիճում, իրենցը խուզելն ու կթելն էր՝ խուզում ու կթում էին: Այդ բոլոր բաները՝ Լեոն, Չարմայրը, Քրիստոսի ծնունդից առաջը, Հովհաննես Թումանյանը՝ բոլորը ձիապանի տան կարասիներն էին, ուզածի պես դասավորում էր, և սարվորները մտածում էին, որ նա ձիապան չէր լինելու, երևաններում-բանում մի տեղ դասատու էր լինելու:

— Գայլ Վահան: Եկան՝ ջարդեց, եկան՝ ջարդեց՝ նորիդ եկան: Եկածին ջարդեց՝ հաշվեցին, հաշվեցին — Պարսկաստանը սրբել էր, էլ Պարսկաստանում մարդ չէր մնացել: Աշխարքում հիմա էլ Պարսկաստան չկա, հայոց մեր գելը սրբել է: Գայլ Վահան, չէ՛ մի, քաջ Նազար:

Մեկ էլ՝ հակառակն էր ասում: Թե ուրեմն տղամարդ ենք եղել՝ որ թուրքը հազար տարի բկներիս նստած դիմացել ենք: — Պարծենալու բան է, — ասում էր, — պիտի պարծենանք:

Նրա ասածներից չէին ուրախանում և չէին տխրում: Ուղղակի՝ իրենց գործին էին — կթում էին, խուզում էին, թրջվում ու չորանում էին, խոսում էին նրանց հետ թուրքերեն և իրենց ասածը և նրանց ասածից մի երկու բան քեզ ասում էին թուրքերեն ու թարգմանում հայերենի, և դա գեղեցիկ էր, ծիծաղում էին թուրքերեն լավ չիմացողների վրա, աշխօր էին ստանում, փող էին ստանում, — ապրում էին: Եվ տպավորությունն ահա այս էր, հիսունհինգ-հիսունութ տարեկան մի մարդ, Ղազարյան Մեսրոպ անունով, ինքն իր համար խոսելով պտտվում է երամակների, հոտերի ու ամպերի միջև կանաչ սարերում, ուրկից երևում է այս անսահմանորեն մեծ աշխարհից Գուգարքի մի մասի միայն մի մասը: Նա չէր խոսում թուրքերեն և ոչ էլ ուզում էր նրանք հայերեն խոսեն: Նա նրանց թուրք էր ասում, որպեսզի նրանք վիրավորվեն, բայց նրանք չէին վիրավորվում, որովհետև ամենևին էլ թուրք չէին: նրանց զբաղմունքն այդ չէր, թրքությունը չէր նրանց զբաղմունքը այլ, մերոնց նման, ոչխար, պահելը, խուզելը, թրջվելը, չորանալը, անձրևին ու աշխարհին հայիոյելը: Եվ մերոնց մեծերը Մեսրոպին ասում էին: — Դե լավ, էլի, ձենդ

կտրիր:

Բայց մի տեղ կար, երբ Մեսրոպը կարծես հասնում էր նպատակին: Նրանք սար էին գալիս իրենց հեռու դեղին հովիտներից, իսկ սարերին մոտիկը մեր գյուղն էր և սարերը մեր սարերն էին, համարյա թե կլոր տարին՝ աշնանը, ձմռանը, գարնանը մերն էին: Ամռանը նրանք իրենց քոչերով հա գալիս էին, և մեր տունը դառնում էր ուրիշի տուն: Աղբյուրի գուռը Արթընանց Արթինն էր գցած լինում, մեկ էլ՝ նրանց ոչխարն էր կիտվում գոռի վրա: Ե՛, հարյուր տարի առաջ արոտներում ոչխարին աղ տալու աղաքարեր թաղած էր լինում Ղազարի Ավետը, մեկ էլ՝ նրանց ոչխարն էր կուտապ-կուտապ գալիս աղաքարերի վրա: Չորի մեր անտառում հաճարի մեր ծառերին մենք գրած էինք լինում մեր անունը և կարծած, թե ծառը մեզնից հետո մեր անունը պահելու է դեռ երկար ու երկար, մեկ էլ մեր գիրը վրան այդ ծառը գումեշների քամակով էր տալիս նրանց չոբանն ու, հո հա հո, քաշում իրենց ուրթ մեր անունը վրան այդ ծառը:

— Թուրքերը եկա՛ն,— ասում էր ձիապանը:— Չկային, է, չկային: Քսան թվին ստեղծվեցին: Մերգեյ Միրոնովիչ Կիրով,— ասում էր ձիապանը:— Երեսուն տարում ոնց ժողովուրդ դարձան: Սոցիալիզմի մերը չմեռնի, ապա մի ասա սոցիալիզմ: Մրանց սոցիալիզմն ստեղծեց, չկային, է, չկային, ստեղծեց, քչեց Արթինի աղբյուր՝ եղբայրաբար ջուր խմեք: Լույս դառնաս, Արթին, դու էլ որ չէիր եղել՝ սրանց ոչխարը որտե՞ղ էր ջրվելու: Ես ասում եմ բողոք գրենք Մոսկվա՝ մեր հանդերը մեզ տան, հը՞:

Մեր հոտը մի եզրով քսվում էր նրանց խոտհարքին, կամ նրանց հոտն էր կոխ տալիս մեր արոտը, և տեղնուտեղը փետակոծիվ էր ճայթում: Գլուխ էր ծակվում, թև էր ջարդվում, շապիկ էր ճղվում, նրանք մերոնց հայհոյում էին հայերեն՝ որպեսզի մեր սիրտը խամնի, և մերոնք նրանց թուրքերեն էին հայհոյում, շներն էին իրար հասնում և շնակույտ էր լինում և այլն: Հետո հացի էին նստում: Կենաց էին խմում և բարիացած զարմանում էին, թե ինչու է փաթաթված դիմացինի գլուխը, ճղված՝ շապիկը, վզից կախ՝ թևը: Կովի մասին խոսք չէր լինում, և ասես թևերը ջարդվել էր հաց ուտելիս: Ձիապանն իրիկունը թքոտում ու մերոնց ուշունցի էր կապում:

— Էդ՝ կարոտել էիք, գնացել էիք մի քիչ ֆարսերե՞ն խոսեք: Էդ՝ հունարեն էիր խոսում, գոռից գլուխդ ծակվեց, հա՞, Մուքելանց դատարկ: Տո՛ լի՛րբ եք, լի՛րբ, կնկա լիրբ եք, ով ձեռը մեկնում է՝ չէ ասել չունեք:

Սարվորները լռում էին:

— Հը՛,— լարվում էր ձիապանը,— Մասկվա— Կրեմլ,

Պրեդսեդատելյու Պրեզիդիումա Վերխովնովո Սավետա Մայուզ ԷՍԷՍԷՌ:

Դա տպավորություն թողնում էր, սարվորներն ասում էին.

— Մայուզ ԷՍԷՍԷՌ, հետո՞:

— Առաջարկում ենք թուրքերին մեր խոտհարքներից հանել:

Սարվորները լռում էին:

— Հը՛,— բղավում էր ձիապանը:

— Ամոթ է,— նեղվում էին սարվորները,— հետները նոր հացի էինք նստած:

— Այ քթիցդ գա էդ հացը,— հայհոյում էր ձիապանը,— քթիցդ գա էդ կերածդ հացը՝ որ քու զավակը չի ունենալու որ ուտի:

Հետո մեկն ասում էր անհոգ-անհոգ.

— Դե լավ, էլի, Մեսրոպ, սարեր են, էլի, կապրենք, էլի, ինչո՞ւ անտեղի նեղանանք-նեղացնենք:

— Հա՛յ,— կատաղում էր ձիապանը,— Քեզ մի կտրուկ բան է պետք, դաշտը իրենցն է, սարերդ էլ են խլում, հա՛յ: Ոչխարդ արոտ չունի՝ սարիդ կեսը տվել ես նրանց:

Մարվորներն իրենք իրենց վրա սրտնեղում ու ծիծաղում էին:

— Դե, բա հո չէի՞նք թողնելու էս տժտժան շոգով ոչխարն էն շոգ դաշտում պահեին:

Ձիապանը խելագարվում էր:

— Տո, տո, տո, տո, տո, տո, դե դաշտը շոգ է՝ էգուց էլ թող տան շլինքդ կոտրեն:

Ուրթի մթան միջից մեկ էլ ասում էին:

— Դե որ էդքան լավ մարդ ես ու չես ուզում իմ շլինքը կոտրեն՝ ձիդ նրանց խոտհարքը մի թող....

Ես այդ ժամանակ փոքր էի, դատարկ փամփուշտի մեջ լուցկու գլխիկներ էի լցրել, ծեծելով փակում էի պարկուճի բերանը՝ որ խփեմ տրաքացնեմ, բայց Պայծառ մորքուրը գլխիս բզեց ու խլեց պարկուճը: Իմ պարկուճը ես ուզում էի ետ խլել նրանից, իսկ նա կոսացել պղնձի տակ կրակը փչում էր, և ես ինչպես էլ պտտվում էի՝ իմ դեմ նրա քամակն էր: Պարկուճը նա շարտեց կորցրեց, և ես քացի տվեցի նրան ու փախա: Իսկ տղամարդիկ դեռ վիճում էին:

-Կուչ արի՞, մտիր մեջըդ, ոչխարդ նրանց խոտհարք չթողնես:

-Դու քո ձիուն լավ նայիր, ես իմ ոչխարի մոտից հեռացողը չեմ:

-Իմ ձին իմ սարերում ուզենա էսպես է գնալու, ուզենա՝ էսպես: Ազատ քամի է:

Սահմանի մի կարգին նշան չկար: Արտոն իր համար վերուվարելով գնում էր և հոտն էլ իր համար արածելով բացվում էր, և այդտեղ պարզվում էր, որ նրանց մտքում դա իրենց խոտհարքն է եղել: Եվ նրանց հանդապահը մեր հոտը փախցրեց տարավ իրենց խոտհարքներից: Մեր հովվից հոտն էնքան սիրուն էր խլել նրանց հանդապահը, որ մեր հովվի քեֆն ուղղակի եկել էր: Ասում է, եկավ ասավ ինչո՞ւ ես հանդն արել: Ասում է, ասի թող մի կուշտ արածի: Ասավ լավ: Թե՞ չարանում ես, ասի: Ասում է, կողքին նստել-նստել էր, մեկ էլ տպուշտ արել ու փախել ոչխարի միջով: Սպիտակ թաշկինակը գլխից վերև թափ էր տվել ու վազել դեպի իրենց գոմերը՝ անալի ջարդվող հոտը ետևից: Մեր հովվին ասում էր մեկ էլ տեսնեմ մոտս ոչխար չկա – ոչխարը դռալով ձորում գնում է թաշկինակի ետևից, ոչխարն աղ է ուզում: Տարել գոմն էր արել, կողպեքը դրել վրան, շունը դռանը կապել ու գնացել իրենց մեծերի հետ արձանագրություն էին կազմել: Մերոնց վարիչն այստեղ հովիվների վրա էր գոռոռում, հովիվները վարիչին էին մեղավոր հանում, թե նա ժամանակին աղ չի հասցրել ոչխարի համար, իսկ Մեսրոպը հրացանը յուղում ու մրթմրթում էր:

-Արձանագրությո՞ւն, իհա՛ րկե արձանագրություն: Արձանագրություն կազմել են սովորել:

Հետո նշան բռնեց հեռու քարի մոտ նիրհող շանն ու կանչեց. «Չամբար»: Շունը ցցեց ականջները:

Շունը ցցեց ականջները՝ Մեսրոպը կրակեց: Շունը կլանչելով մի կողմ նետվեց, ապա, հանգստացած, թաթով շոյել սկսեց ծակված ականջը:

-Փոխանցեք, այտա, տուգանքը Լոռուց է ... բա չէ՛:

-Ամոթ է, Մեսրոպ:

-Ամոթ է, բա չէ՛:

-Դե սարեր են, էլի, Մեսրոպ,- ասացին,- տուգանք էլ կտանք, տուգանք էլ կառնենք, կոիվ էլ կլինի, հաշտություն էլ, բա էլ ինչի՞ ենք հարևան: Ա՛յ,- ասացին,- էգուց իմ պարտքը լինի իրենց ոչխարը փախցնեմ տանեմ մեր գոմերը: Տուգանենք, իրենցից առնենք տուգանքը, իրենց տուգանքի դիմաց տանք իրենց:

Նրան պահեցին՝ չմնաց: Սարի էն երեսին թշնամի չկա, թշնամին դո՛ւրք էք, ասաց, կկոտրեմ բոլորիդ, ասաց, ու հրացանը քաշեց: Ու հրացանը քաշած՝ թշնամի էք, ասաց, հայ չկա էս աշխարքում, ասաց, աննամուս էիք ու աննամուս էլ կաք: Հայեր, իրոք, չկային: Կային միայն հովիվներ, որ թքոտեցին հեռացող Մեսրոպի ետևից, ասացին, որ լավ կլիներ նրան այնտեղ տային

շանաստակ անեին: Նա գնաց, անցավ բլուրը, գլխավերեց նրանց ուրթի վրա:

Մի կանաչ գմբուխտ օր էր: Ձորի հատակներում կարմրին էր տալիս նրանց գոմերի կողմինդրը, որ մեր Ծմակուտի կավից թխել էին ստեփանավանցի աղյուսագործները: Ուրթի վրանները կապույտ ծուխ էին ծխում: Լանջերին՝ երևում էր ինչպես է աղեղ տալիս հնձվորի գերանդին, և լսվում էր կտրվող խոտի վսայունը և թե ինչպես է պողպատի զնգոցը խլանում կարճ ու խիտ խոտի փափկությամբ: Գոմերից դեսը, մի կալ տեղ, ցուլեր էին կոփում: Տեղական սրապոզը քրքրում էր ցեղականին, որ բլրաչափ մի բան էր, բայց պոզերը կողքահան էին ու բուխ: Մեսրոպը հասկանում էր, որ ցեղականը փչանում է, հարկավոր է գնալ, եղանով-մահակով-կրակոցով վախեցնել սրապոզ տեղականին: Եվ Մեսրոպը զարմանում էր, թե ինչու նրանց մոտ մարդիկ չկան: Եվ տեսնում էր, որ հնձում են, կթում են, խուզում են – անում են իրենց կարճ ամառվա գործը:

Չպետք է այդպես լիներ: Մի բան սխալ էր: Մեսրոպը պիտի յուղեր հրացանը, բլուրն անցներ, և նրանց ուրթի մոտ նրան հրացանով-զինված պիտի սպասելիս լինեին թշնամիները: Մեսրոպը պիտի գնար նրանց վրա, աչքը չպիտի թարթեր, ինչպես որ հորն անթարթ էր նայում ալփաուտեցի արնախումբը:

Ես այդ ժամանակ մանկավարժական ինստիտուտում ընդունելության քննությաններ էի հանձնել, կարծում էի ընդունվել եմ, չգիտեի որ չեմ ընդունվել, և պարապմունքներն սկսվելուց առաջ գնում էի սարերը: Ուրթում մի բան էր պատահել, բայց թե ինչ՝ ես չէի հասկանում և սարվորներն էլ էին ասում: Սարվորներն իրարից նեղացած էին, վարիչը հովվին ասում էր նրան ոչխարից հեռացնելու, նրանցից մի երեխա է բերելու չոբան, հովիվն ասում էր՝ այտա, հիմի ես մեղավոր ք եմ, որ ոչխարի անալի բնավորությունը նրանք էլ գիտեն:

Մեր ուրթից՝ բլրի գլխին երևաց Մեսրոպը:

-Արի, արի, հրեն հա՛, - կանչեցին ու ձեռքով արեցին մերոնք: Եվ նա, բլրի գլխին նստած, լսեց թե ինչպես միահամուռ ծիծաղեցին մերոնք: Սարերում այդպես է, շշուկը մի փարսախա հեռավորությունից լսվում է: Եվ սարերում օդը պա՛րզ, պարզ է: Բոլորովին կարճացած ծխախոտը բուխի ու ցուցամատի արանքից Մեսրոպը շարտելու պես արեց ու շուռ եկավ, և ծուխը վզնոցի պես ծածանվեց պարանոցի երկու կողմից:

Ուշունց տալով իջավ, ձենը գլուխը գցած մոտեցավ, մոտեցավ, թողեցին ուշունց տալով մոտենա, մոտենա՝ խփեցին փռեցին գոմի դռանը: Ու շարունակեցին իրենց հունձը, կիթը, խուզը: Ու շատ ծիծաղելի էր գոմի մոտ ընկած այդ բիձեն, նիհար-միհար, երեսը մագոտ բիձեն, կողքին՝ որսորդական հրացան, մեջը՝ փամփուշտ, փամփուշտի մեջ՝ կոտորակ, այնպես որ եթե հանկարծ կրակած լիներ ու կրակոցն առած լիներ նրանց այդքանից մեկնումեկի երեսին՝ այդ մեկի դեմքը հետո չէչոտ կմնար: Անտեր-անտիրական այդպես ընկած էր գոմի մոտ, նրանք նրա գլխին ջուր լցրին, ուշքի բերեցին, վերքը կապեցին ու տարան իրենց ուրթ: Պատկեցրին մի քիչ հանգստացավ, նաղլ արին նաղլ լսեց, հետո վրա նստեցրին իրենց հետ հացի: Իրենց հեռու տաք հովիտներից ձմերուկ էր եկել, ձմերուկ կտրեցին, հետո պատկեցրին մի քիչ էլ հանգստանա ու ճամփու դրին: Ձորից կամա՛ց բարձրացավ, թևի տակ՝ ձմերուկ: Ասել էին արյուն կորցրած ցամաք մարդ էս, կկտրես կուտես: Ասում էր՝ աղվանների հյուրն է եղել, հացոտ ժողովուրդ են, ասում էր, էս ոտներիս տակի հողը նրանց հողն է, ասում էր, էս զարմանում եմ, ասում էր, թե ինչու են մեզ թողնում իրենց հետ հարևանություն անենք: Հրացանին ձեռնափետի տեղ սյուն տալով, լանջի թեքությունից կուզիկ՝ ձորից կամաց բարձրացավ: Մեր ուրթի մոտ ինձ տեսավ:

-Այ տղա, մեր էս հայ ազգը վայ թե մի մե՛ծ սուտ է,- ասավ:

Եվ անցնելուց հետո

-Այսինքն էնքան էլ մե՛ծ չի, եղած-չեղածն էս է հատել գնացել է՛:

Հետո հարցրեց թե ով եմ և մոլորվեց:

-Հա,- ասաց,- Էն է որ ծառի շվաքից ճամփա դուրս եկան՝ Ղազարի Ավետը քու պապի անունը տվեց, ասավ կասես Թոմոսանց Ավետրքի տղեն եմ: Թոմոսանց Ավետրքի տղեն եմ, հա: Քու պապը նրանցում մեծ հարգանք ունեք:

Քիչ հետո եկավ Քառանց Վանու ձայնը՝ «ըհը, քաղպարապմունք սկսվեց», ապա՝ Մեսրոպի ձայնը:

-Ես զարմանում եմ,- ասում էր,- թե ինչու են իրենց սարերը մեզ հետ կիսել: Գոնե կարգին հարևան լինեինք, երկրի երեսին ախր մանգալու ապրանք չենք: Հա՛, շատ եմ զարմանում: Գայլ Վահան՝ն... Եկան՝ ջարդեց, եկան՝ ջարդեց, էնքան ջարդեց՝ եղավ քաջ Նազար:

Մեր վրանի դռնից ես կանչեցի.

-Գայլ Վահանը պատմական եղած անձնավորություն է, քաջ Նազարը հնարովի է:

Պահեստների մոտից շների միջից Քառանց Վանին զգուշացրեց.

-Գործ չունես, քաղաքացի:

-Դասատո՛ւդ գիտի,- դեպի մեր վրանը շուռ եկավ Մեսրոպը:

-Դասատուս ձիարած չի, - կանչեցի ես:

-Ըհը, քաղպարապմունքն սկսվեց,- պահեստների մոտից կանչեց Քառանց Վանին:

-Ձեռիդ ճար չկա՛ աղվան ես ասում,- կանչեցի ես,- նրանք աղվան չեն:

-Խեղճ մարդ եմ,- ասաց Մեսրոպը,- չգիտեմ նրանք ինչ են, բայց քու պապը նրանցում շատ մեծ հարգանք ունեք, շա՛տ:

-Դու քու գործն արա, դու քու գործն արա,- հացը բկում՝ վրանից դուրս թռավ ֆերմայի վարիչը,- հրեն հա՛, ձիդ տվել խոտհարքը փչացնում է, դու քու գործն արա: - Վարիչը նրան հրեց դեպի հեռու սարհարթը, ուր կարմիր հրդեհի պես քշվում ու ծառս էր լինում նարնջի երամակը:

-Լևո՛ն,- ասաց Մեսրոպը, և նրա ռունգերը սպիտակելով լայնացան:

-Գնա, ձիդ խոտհարքներից գնա հանիր ու արի խոսենք:

-Լևո՛ն,- ցածր շնչաց Մեսրոպը:

Լևոնը ձենը գլուխը գցեց:- Նայեց, այ ժողովուրդ, Լևոն շանորդին մեղավո՞ր է, Լևոն շանորդին վա՞տ է ասում՝ որ ասում է խոտհարքը փչացնում ես:

-Լևո՛ն,- շրթունքները շարժեց Մեսրոպը:

-Ինչ-ի՞նչ,- ծղրտաց Լևոնը,- ինչո՞ւ ես հայիտյում: Չես ուզում ձի պահել՝ գնա հայ ժողովրդի պրոֆեսորությունդ արա, ես ձի պահող կգտնեմ, ձի՛՛ ես կպահեմ: Սա ի՞նչ է ուզում ինձանից, այ ժողովուրդ:

Կարծես թե կոիվ էր լինելու, և Լևոնն ուզում էր մարդիկ տեսնեին նրա մեղավորությունն ու իր անմեղությունը նախքան Մեսրոպը կխփեր: Իսկ սա խորքերից շունչ էր քաշում, կողքահան նայում էր Լևոնին և կարծես թե բան էր ծամում: Ես կանգնել էի երկուսի մեջտեղը, և իմ ոսկորներն զգում էին Մեսրոպի ծուռ մասների ուժը, իմ գլխում տժժում էր եղունգները ջարդված նրա թաթի կոշտությունը: Լևոնը բարձր-բարձր էր խոսում վախից, բայց առաջին ապտակի հետ նրա վախը կդառնար կատաղություն, ու իմ մտքում ծանր էր և նրա ձեռքը: Լևոնը վրա տված խոսում էր, ասում էր ձիապանը կարգին չի աշխատում, երամակը թողած՝ քիթը մեզանից վեր բաների մեջ է մտցնում, ձին խոտհարքներում՝ Մոսկվա-Կրեմլ է ասում,- իսկ Մեսրոպը չէր խոսում, նա սպիտակել մոխիր էր դարձել, նրա շրթունքները շարժվում էին առանց ձայնի և ռունգերը լայնանում-նեղանում էին: Լևոնը վախենում էր, ձեռքերը շուտ-շուտ առաջ էր գցում և հենց վախից էլ՝ առաջինը Լևոնն էր խփվելու:

-Ամոթ է,- գոռացի ես,- վրաներդ ծիծաղում են, ամոթ է:

-Ո՞վ,- Լևոնը խորամանկ էր, այդ պատեհ առիթով Մեսրոպից շուռ եկավ:- Ո՞վ է ծիծաղողը գլուխը քարին է տալիս:- Իբր թե կովից ինքը խուսափող չէր, ծիծաղող շանորդիները խանգարեցին իրեն: Էլ Մեսրոպին չդառնալով, Լևոնը մի կողմի վրա գնաց, իբր, գործի, և իբր թե վեճը ոչինչ էր, գնալով Մեսրոպին ասում էր.

-Ձին խոտհարքը տրորում է, Մեսրոպ: Թշնամու չի, իմ ու քո խոտհարքն է, ես ու դու պիտի մտածենք մեր ձմեռվա մասին, մեզ ուրիշ կառավարիչ պետք չի, երեխա չենք՝ մեծ մարդիկ ենք, ամոթն էլ լավ բան է...- Խոսելով-խոսելով հեռանում էր, ու խոսքին էլ արանք չկար, ձայնն էլ գնալով ցածրանում էր: Վերջում ձայնը, քանի որ միգում էր, փոխանակ կտրվելու, այնպես բարձրացավ, ասես կողքներին էր:

-Հայկանո՛ւ 12, Հայկանու2, Պայծառին ասա երեխային ուղարկի էն թամբը...- Հա, ուրեմն սա Մեսրոպին չէր վերաբերում:

-Լևո՛ն,- շնչաց Մեսրոպը, բայց իր ձայնը ինքն էլ չլսեց:

Շոգ ուրթում, բայց արևի տակ մենք այդպես կանգնած էինք, ոչինչ չէր լինում, ոչինչ չէր պատահում, և մոլորված Մեսրոպն ասաց.- Բա հիմի ես ի՞նչ անեմ:- Ոչինչ չէր շարժվում, ոչ ոք չէր օգնում, Լևոնն ասել էր երամակը խոտհարքը տրորում է, բայց երամակն էլ չէր երևում: Մեսրոպի փայտացած մարմինը տեղից շարժվեց, բայց թե դեպի ուր՝ ինքն էլ չգիտեր: Հետո այդ մարմինը հանկարծ կոտրվեց ու գետնից առավ հրացանը: Նա հրացանին այդպես նայում էր, ինձ թվում էր նա հիմա էլ հրացանին նայելով է ասում «բա հիմի ես ինչ անեմ», հետո հրացանի փողից երկու ձեռքով բռնեց, թափ առավ ու շարտեց-շարտվեց: Հրացանը և շարժվե՛ց, և պայթե՛ց, երկուսի ձայնը միասին ելան: Շոգ փարախում ավարելով մի շուն հաչեց՝ այդ էր, քառասուն շնից միայն մեկը հաչեց: Իսկ նրան թվում էր ռուսը է պայթեցրել, աշխարհի բոլոր շները վեր թռան ու կաղկանձյունով իրար խառնվեցին: Նա փովել էր գետնին ու կարծում էր ինքը հսկա է, վիթխարի՝ փլվել է ու անօգնական է, ու ողբերգություն է լինում – իր կտրիճի առջև թշնամին աներևույթ է, ու իրեն քար է պետք, քարայր է պետք՝ փակվի մնա մեջը մինչև կտրիճների ժամանակներ, Ագռավու քար է պետք:

Չէ՛ մի: Վաթսուն տարեկան մի մարդ՝ ձիապան, մեկ մետր յոթանասուն սանտիմետր հասակով, գլխին ականջավոր գլխարկ, նիհար ու խազխազուտ պարանոցով, ոսկրուտ դեմքը մազակալած, այո, գլխարկի ճակատին բանկային աստղի տեղը՝ բերանքսիվայր ընկել էր խոտերի մեջ ու կանաչներ էր պոկոտում, բանակային կոշիկների քթով խփում էր գետնին: Մի քիչ ավելի հեռվից՝ նրա շարժումները չէին երևա, գուցե նստած ոչխարի, պառկած շան, խոտերի մեջ ընկած քարի տպավորություն աներ:

-Հիմար շանորդի,- խղճահարվելով ու զզվելով ասաց վարիչը,- դե հիմա էլ փող գտիր, պետական հրացանի դիմաց մուտք արա հաշվապահությունի: Իբր խելք ուներ, եղածն էլ տարավ սիբիրներում թողեց եկավ:

Երեկոյան, երբ տավարը դռներին կուշտ որոճում էր, ձին ու ոչխարը փարախավորվել էին և հոգնած սարվորը վրանների արանքում սևացող մթան մեջ հանդարտ ծխում էր ու ավարում գրուցել,- Լևոնն անհանգիստ էր: Ձեռները քամակին էր դնում՝ իբր թե շատ լավ էլ հանգիստ է, բայց չէր կարողանում այդպես մնալ, ծնոտը դողացնելով ձեռներն առաջ էր գցում: Երբեմն նայում էր Մեսրոպին, բայց ավելի շատ ուզում էր չնայել: Նա իրեն զսպեց, հրացանի մասին բան չսաց՝ մինչև կինը կանչեց հացի:

-Մթնոտ գիշեր է, քեռին կարող է գա,- տուն մտնելուց առաջ ասաց նա:

Երբ մութը թաղիքի չափ թանձր էր լինում, օդը բուրում էր սառը խոնավությամբ և զգում էիր, թե ինչպես է ներքևի անտառներից բարձրանում մառախուղը ձորակներն ի վեր և ներծծվում շորերիդ, մազերիդ, ոչխարի բրդին ու տամկացնում ձեռքիդ ծխախոտը,- ձորի անտառներից մառախուղի հետ փափուկ ոտ փոխելով գալիս էր արջը՝ կարմիր վառվող աչքերով: Շները փշաքաղվում էին, ոչխարը խախալ-խախալ էր գալիս փարախի մեջ, պտտվում-պտտվում էր ու հեղեղի պես պոկվում դեպի անհայտություն, հովատակն ականջները սեղմում էր վզին, վիզը պոկելու չափ ձգում ու փռացնում, ու փռոցից ռունգները պատռվում էին: Վրանի մեջ մի թախտի քնած երեխաները սեղմում էին իրար: Վրանի թաղիքների միջով լսվում էին դրսի բոլոր ձայները: «Տարա՛վ:- Բա կթողնե՛ր:- Հայ անտեր մնա դա, անտե՛ր»:

Հրացանի մասին խոսեց ինքը Մեսրոպը: - Այտա, Լևոն: - Նա երկար ծանրութեթն էր անում մտքի մեջ, այդ պատճառով էլ կանչեց շատ միանգամից, բարձր ու նեղացածի պես: - Այտա, ասիր ու գնացի ր, Լևոն:

Նա ներսը հաց էր ուտում ու խոսխսում էր կնոջ ու թոռների վրա, թոռներն աղմկում էին, և նա չլսեց Մեսրոպին:

- Այտա, Լևոն:

- Մի ճաշ եփել է՝ կարգին եփիր, էս ինչ լափ ես սարքել, ուշքդ էդ ո՞ր ջահելի ետևից է թռել, քանի մեծանում՝ էնքան ետ է կծկում տնաշենը: Հը, ո՞վ է: Մեսրո պ, ի՞նչ կա:

- Այտա, ասիր ու գնացի ր:

- Բա ի՞նչ էի անելու, - ասաց:

- Մի հրացանից-բանից տայիր, այտա:

- Տվել էի, ո՞ւր է, - ասաց և գդալը ձեռքին, ականջը պատասխանի՝ Լևոնն սպասեց: Դրսում երկար լռեցին, և Լևոնը դեմքը ծոմնելով չարացած բարձրաձայնեց. - հը՛. - Մեսրոպն ամաչեց կրկնել խնդրանքը, և Լևոնը հայհոյեց ու շարունակեց ուտել: Լսվում էր, թե ինչպես է չխկչխկում գդալը ցինկե ամանի մեջ և թե ինչպես, վերջում, ետ հրված ամանը կպավ ուրիշ ամանների: - Տնդա՛ծ բանաստեղծ:

Վրաններից դուրս սահող մշուշոտ ճրագալույսերի մեջ Մեսրոպը երևաց ու կորավ: Նա այնտեղ մթան մեջ խարխափելով փնտրում ու փնտրում էր, չորեքթաթ լիզում էր գետինը, հետո, շատ հետո, երբ ես մոռացել էի նրան, հրացանի կտորները ձեռին մտավ դեղին լույսերի մեջ: Ապա նստել էր ու ֆսֆսոցով իրար էր բերում կտորները, բարակ պղնձալարով փաթաթում էր:

Նա շաղված մարդ էր:

Հի՛ն հներում, Մեսրոպից առաջ, գրույցներո՛ւմ, դաշտեցիները հայ և Ղազարի Ավետ դաշտեցի էին սպանել: Հետո Ղազարի Ավետն ամուսնացել ու ունեցել էր Մեսրոպին: Ալփառուտեցի Բայրամն ու Ղազարի Ավետը կատակել էին, իրար ձեռ էին առել, ապա խաղը դարձել էր փետակոփ: Խանչալը քաշած՝ նա վրա էր վազել, Ավետիքը հրացանը գետնից առել ու դեմառդեն տվել պատռտել էր նրա փորը: Մպանվածի ազգականները մի շաբաթ հետո, մեկ էլ մի յոթ-ութ տարի հետո կրակեցին Ավետի վրա՝ բախտը բերեց: Նրանք՝ Ավետիքն ու Բայրամը, հետո անպայման կզոջային վեճի ու կատակի համար, բայց նրանց բանը վատ դասավորվեց: Իրար մասին ամեն ինչ գիտեին և մի բոպետում շարտեցին, թե նրա քավթառ հերը ութ կնիկ է պահում, - հորդ չես օգնո՛ւմ, - թուրքն էլ թե՛ տուր թող մորըդ էլ պահի, որբևայրի կնիկ է: Չէ, նրանց բանը շատ վատ դասավորվեց: Այդ բոպեին մոտերը դանակ էլ կար, մահակ էլ, հրացան էլ - դժվար էր ձեռքը խանչալին չցցել: Հետո Ավետիքին հարցնում էին, թե էդ ո՞նց եղավ, ասում էր լավ չհասկացա: Ավետիքն անքնությամբ հիվանդացավ, ասում-խոսում էր, ծիծաղում էր, հասկանում էր, ձի էր թամբում կարծես երազի մեջ: Նրա ականջի տակ գնդակ բզզաց, բայց նա գլուխն էլ չթեքեց նայելու, թե որտեղից էր, ինչ էին ուզում: Իսկ այդ կրակողները քսան տարի համառորեն շարունակում էին և չհանգստացան՝ մինչև չառան Ավետիքի դանդաղած, սևացած, մեռած արյունը:

Ջրաղացից գալիս, նրանք ծառի ստվերից դուրս եկան սպիտակ, շոգ ճանապարհ ու ժպտացին մի տարօրինակ ժպիտով: Բեռնած ձին կապեցին թփից, հորն ու որդուն հանեցին ճանապարհից ու տարան արահետով: Տաք, սպիտակ օր էր, օդը թեթև մեղրահոտ էր բուրում: Շուրջը խճճվել էր մեղվի համերգը: Թվում էր մեղվի երգը թանձրանում ու ծանրանում է, մեղվանոցը մոտերքում մի տեղ է ու գնալով ավելի է մոտենում: Եվ պիտի հաչի պահակ շունը, և փութսը ձեռքին մեղվապահը պիտի հարցնի միամիտ-միամիտ. «էլ, էդ ո՞վ եք, ո՞ւր եք տանում էդ մարդկանց»: Չէ, գյուղը մի բլուր ու մի ձոր դենն էր: Բոլոր հանդերը հիմա լիքն են մեղուններով, աշխատում են: Ձին ետևներից խրխնջաց:

- Ո՞ւր եք տանում, - կանգնելով՝ թուրքերեն հարցրեց հայրը:

-Ավետիքը դու չե՞ս:

Հայրը նայեց, նայեց, հետո բարձրադիր ուսերը կարծես զրկվեցին հենարանից, ուսերը կախվեցին և դրանից վիզը երկարեց:

Նա, որ կարմիր խաչով կլոր փափախն ունեւերին էր իջեցրել և հագին բարակ ներբաններով փափուկ երկարաճիտներ էին ու քայլում էր փափուկ ոտփոխով, քմծիծաղի պես արեց: Երեխան դրանից հետո գնում էր կախարդվածի նման, աչքն այդ թուրքի դեմքին և վախենում էր, թե նա կտեսնի իր նայելը: Մի անգամ էլ գլուխը ետ թեքելով, հայրը շնջաց կարծես մեկուսի:

-Ձին մեղք էր, կապած թողինք:

Տարան, տարան, հետո Ավետիքը նայեց երեխային, տեսավ երեխային, հետո նայեց երկարաճիտ փափուկ կոշիկավորին, ասաց.՝

-Էդ՝ փափախդ Թիֆլիսի բազարցն ե՞ս առել:

Թուրքը ծամածռելով ուշունց տվեց, և Մեսրոպը հոր դեմքին հիմարավուն ժպիտ տեսավ: Հետո Մեսրոպը նորից տեսավ այդ հիմարավուն ժպիտ և լսեց հոր խոսքը.

-Էդ կոշիկներիցդ Ալփաուտա մեր դոստում Մուստաֆեն էլ ունի, թե՛ հենց նրանն են, երկու օրով հագել ես:

Թուրքը հրացանի փոկը ուսն անցրեց, ետ ծալեց չուխայի լայն թևքը, մի անգամ էլ ետ ծալեց, հենց քայլելիս էլ հարմարվեց Ավետիքի կողքին ու բաց ափով շեղակի խփեց նրա վզին: Հայրը գայթեց ու գնաց կուգեկուզ փութով, կարծես հավ էր բռնում, և արահետի տակ ծնկեց գլուխը կրծքին:

Մեսրոպը լռիկ լաց եղավ՝ աչքը փափախավորի ձեռքին: Մեսրոպն արցունքները ետ էր տալիս, արցունքները սակայն նորից պղտորում էին տեսածը: Շրջապատած, կանգնեցին հոր գլխին, հետո փափախավորը կոշիկի թաթով հորն օգնեց կանգնելու:

-Դե գեթ, գեթ, ման օլում, մենք էլ գործի տեր ենք, մեզ ուշացնում ես:

-Մեսրո պ,- ասաց հայրը,- չեմ տեսնում, Մեսրոպ:

Հիմա, երբ փափախավորը ժպտում էր և թվում էր անելիքներն այլևս արել են ու գնում են՝

Մեսրոպը հեկեկաց:

-Բա էդ երեխային...- հայրը խոսում էր քթերի մեջ, կարծես կիսաքուն-կիսարթուն էր,- բա գետինը չե՞ք մտնում, ամոթ չի՞ բա:

Կզակի մազը չալված թուրքն ասաց, որ երեխային ոչինչ էլ չի պատահի, իրենք իրենց ձեռքով կհասցնեն գյուղի տակ, բայց Ավետիքը հիմա իրոք անգոր էր նրանց դեմ և կպել ու պոկ չէր գալիս երեխայի մասին խոսելուց: Նա գիտեր, որ լուրը գյուղ շուտ չհասնելու համար են երեխային վերցրել, բայց նրանց մտադրության մեջ հիմա չէր գտնում այն վատը, որ արժանի լիներ բողոքի, հայիոյանքի, արտասունքի, և երեխայից էր խոսում: Նա ինքը իրեն վաղուց էր դատապարտել այս օրվան: Նա ապա շուտ եկավ նրան՝ քսան տարվա մեռելին, նրա սաղուսատկածին, նրա գյոռին:

Հեռու արահետի տակ երևացին բարձր ու խիտ բանջարկուտով հին գոմատեղերը, և Ավետիքը հանկարծ լռեց ու դանդաղեց, նրան հիմա հրելով էին տանում: Հետո Ավետիքը քայլեց արագ, ետևից հագիվ էին հասնում, ու կանգ առավ գոմատեղերի մոտ: Ինչի՞ց որոշեց, ինչի՞ց հասկացավ, որ իրեն այդտեղ են սպանելու: Ոչինչ չէր նայում, և վիզը հիմա այնպես երկար ու բարակ չէր:

Աչքերի գույնը փոխված էր և նեղ շրթունքները կիպ կպած էին:

Կզակը չալ թուրքը երեխային մի կողմ տարավ ու իրենով նրանց ծածկեց երեխայից: Եվ ձեռքը երեխայի գլխին՝ նա հարցնում, պատասխան չէր ուզում և դարձյալ հարցնում էր, թե նա քանի տարեկան է, մեծանա՞ ինչ է դառնալու, տանը լա՞վ են ապրում թե վատ, և խոսքումեջ խորհուրդ էր տալիս ինջիներ դառնալ Թիֆլիս քաղաքում: Երեխան նրանից փաղաքշվել էր ուզում և գլուխը հենել էր նրա փորին, գոտու ճարմանդին: Նրանից բողոքի ու ոչխարի կաթի խառն հոտ էր գալիս, և դա հարազատ էր: Երեխան զգում էր, որ նրա թիկունքի ետև մի վատ բան է լինում և սեղմվում էր այդ չորանին: Հետո նրա թևի տակով, թե՛ սպիտակ օդում տարօրինակ մի ցուլ խաղաց, երեխան փափախավորի ձեռքին տեսավ շողշողուն դաշույնը, և հոր քուրքը թռավ դեպի այն երկուսը, և

չոբանը երեխայի բերանը սեղմեց, կարծես ուզում էր մորթել: Իսկ հայրն օդում էր, բանջարների գլխին, ապա բարձր բանջարները կեռմաններով շարժվեցին, և մյուսը փափախավորին հայեցեց ու կրակեց: Կրակելուց հետո մի անգամ էլ հայեցեց: Բանջարկուտի խորքում եղինջներն արագ խառնվեցին, ճոճվեցին հանգիստ ու կանգնեցին բարձր, ուղիղ: Նա, որ փափուկ երկարաձիտներով էր, դանդաղ նշան դնելով մի անգամ էլ կրակեց եղինջների մեջ:

Հետո նրանք փակեցին փակադակները, մի պահ կանգնեցին մոլոր, մյուսը փափախավորի դաշույն հանելու մասին նորից հայեցանքով խոսեց և փափախավորը մեղավոր ժպտաց, կզակը չալ չոբանը տնքալով կռացավ, վերցրեց Ավետիքի քուրքն ու ետ եկան: Չոբանը շոյում էր երեխայի գլուխը, սիրթնած փափուկ կոշիկավորը չոբանին մի բան ասավ, և չոբանի ձեռքը երեխայի վզին ծանրացավ: - Յոխ,- ասաց չոբանը և հետո գլուխն օրորեց,- յոխ, յոխ:- Մյուսն ընդհատ-ընդհատ նայում էր երեխային: Երեխան այդ գգում էր ծոծրակով, երեխան սիրտ չէր անում նայել նրան և հավում էր չոբանի կոնքին:

Ետևի մի ոտը թուլացրած՝ ձին սպասում էր բեռան տակ: Երեխայի սիրտը փուլ եկավ, երեխան փաթաթվեց չոբանի ոտին ու հեկեկաց:- Ման օլում, հայի տղա, լաց մի լինի, թե չէ կչարանամ,- ասաց փափուկ կոշիկավորը, և երեխայի սիրտը կանգ առավ: Նա, որ կրակել ու խանչալի համար հայեցել էր փափուկ կոշիկավորին, ժպտալով ասաց.- Կչարանա, լաց մի լինի:

Չոբանը ձին քաշեց ճամփա և երեխային դրեց բեռների մեջ:- Գնա:- Նա ձիու սանձը կապեց թամբին՝ որպեսզի ձիու ոտի տակ չնկնի և նորից ասաց.- Գնա: Մենք էստեղ կանգնած ենք, մի վախեցիր, գնա:

Գյուղը երեխայից խլեց լուրը և լուրի հետ՝ վախն ու խղճահարությունը: Գյուղը հորը խլեց երեխայից: Երեխան դարձավ սպանության ականատես: Հերոս: Նշանավոր: Պատմել էին տալիս սկզբում մեծերը, և երբ բոլոր մեծերը մանրամասն առ մանրամասն ծայրից ծայր գիտեին Ավետիքի սպանությունը, նա պատմում էր հասակակիցներին: Այդպես պատմելով էլ մեծացավ: Այն երեքն արեցին շատ վատ բան - երեխային վերցրին դրին հետաքրքրասերների կենտրոնում, և նա չունենալով, չէ, ժամանակ չունեցավ նայելու իր ներսը, զբաղվելու իրենով: Երբեմն նրա դեմ մշուշի մեջ կանգնում էր ուսերը կախ հայրը, պարանոցը շատ բարակ ու երկարած, բայց այդ երեխան այլևս կարողություն չէր ունենում խղճալու այդ պահի հորը: Շունչը կտրվելով պատմում էր՝ «հետո քուրքը շարտեց, հետո քուրքն ընկավ հրացաններին, հետո թռավ, հետո» և չէր հիշում թե ամռան այդ շոգին քուրքն ինչու էր հոր վրա: Դողերոցքով հիվանդ էր, ա՛յ թե ինչ էր անում քուրքը հոր հագին: Դողերոցքի մոծակը Բորչալու կալ անելիս կծել էր, դողերոցքը որ բռնում էր՝ աչքերը չոլում էին, մտնում էր անկողին, ինչքան շոր կար վրան էր քաշում ու դողում էր, դողում էր:

Հազար ինը հարյուր երեսուներկուսին, երբ Մեսրոպը քսանհինգ-երեսուն տարեկան էր, շոգ դաշտեցիները մերոնց համաձայնեցրին, նախահանրապետական սովորությամբ, ամառները ոչխարը դաշտից հանել մերոնց սարերը: Մեր դաշտերն էլ, ասացին, կերից նեղ տարի կունենանք՝ ձեզ ձմեռանոց: Երեսուներկուսի ամռանը, կտրված գնալ-գալուց հետո առաջին անգամ, նրանք հոտերը քշեցին Ծմակուտի միջով: Բջջի Լևոնը գյուղի տակ ճանապարհի կողքերին սյուններ տնկել տվեց ու սյունից սյուն կարմիր պաստառ ձգեց- ԱԶԻԶ ԴՈՍՏԼԱԲ ԽՈՇ ԳՅԱԼՄԻՇՄԻՆԻԶ,- և դպրոցի ամբողջ աշակերտությանը դուրս բերեց կանգնեցրեց ճանապարհի կողքերին, որպեսզի պիտներները և կոմերիտականները ոչ մի ուլի և ոչ մի գառան չթողնեն պաստառի տակով չանցնել: Լևոնը շատ չարչարվեց փողային նվագախումբ հավաքելու վրա, և նրան այդ գործի կազմակերպման մեջ լավ օգնեց Հովրտի Խաչիկը՝ որ Հովրտից երեք ու Շամուտից երկու շեփորահար էր ուղարկել, այդպիսով դասավորվել էր էսպես մի յոթ հոգի: Լևոնը իր կաղ աներոջն էլ խառնեց դպրոցականներին՝ որ նրանց շեշտով դիմել խփի և սա, ոչինչ, լավ հարմարվեց,- մի խոսքով կարգին նվագախումբ էր, բայց հոտը խրտնում էր: Շեփորի առաջին կանչի հետ հոտը խախալվեց իր մեջ, պտույտ տվեց, պտտվեց ու մեկ էլ փա՛խս ընկավ: Լևոնին էլ

իր մեջ վերցրեց ու տարավ, և դեռ շատ կգնար Լևոնն այդպես ոտքերը տնկած, բայց հոտը ցանցառացավ, բաժան-բաժան եղավ, և Լևոնն ընկավ: Նրանց չորանը եկավ Լևոնին ասավ.- Ա՛ դուստում, շատ ենք շնորհակալ, բայց առանց նվագի էլ շնորհակալ ենք:- Լևոնն ասաց.- Քու գործը չի:

Լևոնը կարծում էր մեղավորը շեփոքահարներից որևէ մեկն է, որ պահանջվածի պես չի փչում, բայց լավ չէր հասկանում, թե հատկապես ով չի փչում պահանջվածի պես և լռեցրեց Մեսրոպի եղբոր տղային, որի խժբժան աչքերից լավ էր երևում, որ նա դեմ է հայ-թուրք ժողովուրդների բարեկամությանն ամբողջ աշխարհում: Բայց ոչխարը դարձյալ խրտնում էր, և նա աներոջը շարքից հեռացրեց, հետո մեկ առ մեկ լռեցրեց բոլորին ոչխարն անցավ ԽՈՇ ԳՅԱԼՄԻՇՄԻՆԻՉ ԱԶԻՉ ԴՈՍԼԱՐ կարմիր պաստառի տակով: Լևոնը կես բուրբակ մեկ կոչ էր արձակում. «Կեցցե ժողովուրդների բարեկամությունն, ուռա», «Կեցցե բանվորագյուղացիական մեր հզոր Կարմիր Բանակն, ուռա», «Կեցցե ընկեր Տուխաչևսկին, ուռա»:

-Ուռաասա,- զիլ ծղրտում էին դպրոցականները:

Լևոնը, այո, մեզ կազմակերպիչ էր, մանավանդ առաջին տարիներին շատ մեծ գործ տեսավ: Եվ ընդամենը Մեսրոպի տարիքին էր, տարեկիցներ էին, Ծմակուտի դպրոց, հետո՝ Հովվտի դպրոց մի երկու տարի միասին էին գնացել:

-Մեսրոպ,- կարգադրեց Լևոնը,- ձի նստիր, մեր էս բարեկամներին տար սարը հասցրու, քեզ ուղեկից եմ նշանակում:

Մեսրոպը չասաց «հենց հիմա»:

-Կկարգադրեմ երեք աշխօր կգրեն,- ասաց Լևոնը:

Մեսրոպը չէր խոսում:

-Ես կուղեկցեի, բայց ձիանոցի բացմանը ներկա եմ գտնվելու, Մեսրոպ, իմ փոխարեն: Իմ ներկայացուցիչն էս, Մեսրոպ,- գովեց Լևոնը:

Բայց Մեսրոպը կողքին չէր: Ավելին՝ մոտերքում էլ չէր: Այո, ուրեմն այդ եռուն օրերին Լևոնը սովոր էր, որ ով իրեն պետք լինի՝ կողքին կանգնած լինի, և կարգադրություններ ու առաջարկություններ էր անում կատարողներին չնայելով: Գիտեր, որ այդ կարգադրությունները կարևոր կարգադրություններ են և գետնին չեն ընկնի, մեկնումեկը կբռնի օդում:

-Մեսրոպ, ինքնագլուխ՝ ինչո՞ւ կողքիս չես,- ասաց Լևոնը:

-Մեսրոպ,- զայրացավ Լևոնը:- Թու, էս քու անկարգ,- հայեցեց Լևոնը և հանկարծ հասկացավ, թե ինչն է իրեն ջղայնացրել: Լևոնը ձին քշեց Ղազարենց դուռը:- Ո՛ւր է:

Այրին ասաց, որ Մեսրոպն առավոտվանից տանը չի, չգիտի ուր է:

-Ձեր հրացանը մի դուրս բեր տեսնեմ,- ձիու վրա ձեռքը կոնքին՝ ասաց Լևոնը:

Այրին ներս մտավ, դուրս եկավ ու ասաց, որ պատի մեխին հրացան չկա:

-Թո՛ւ, էս քու դաշնակցական:- Լևոնը ձին չռատելով տարավ կարճ ճանապարհով, քարերը տակից փախցնելով՝ լանջի քարքարուտների միջով, լողաց անցավ արտերը, մտավ անտառ: Խաշամը համաչափ խշրտում և բուրբակում էր շիտակը: Ավելի կարճ ճանապարհը Շեկ յառանդների ճանապարհին էր, բայց Շեկ յառանդների ճանապարհին մի փոքրիկ խայտառակ պատմություն էր թաքնված,- Լևոնը խփեց ու շեղակի դուրս եկավ Հին խաչքարեր, ապա Գեղատեղերի գլխով դուրս եկավ Թախտեր: Թախտեր չելած՝ լանջին ցատկեց նժույգից, ձիու ոտները սանձով խճճեց ու ինքը գնաց կուզեկուզ վագրով, ասես խոճկոր էր բռնում: Ժայռի նեղ ծերպում, ծավված, հրացանը ծնկներին՝ Մեսրոպը պապիրոս էր շինում:

-Հլա,- հևաց Լևոնը,- չի էլ ամաչում՝ հանգիստ ծխում է:

-Ի՞նչ է, Լևոն,- տակնիվեր նայեց Մեսրոպը: Լևոնը կանգնել էր ծերպին շեք-տված, տակփոխ երկարաձիտները դրել էր մեկը ծերպի մի պոնկին, մյուսը՝ մի, և գալիֆե շավարի շեքը ձգվել պատովում էր: Ոտքերի տակից Մեսրոպի աչքերը նայում էին բոլորովին սառը, և սև ունքերի տակ աչքերը լիքն սպիտակուց էին, և Մեսրոպի մատները թղթի վրա թուրթուն էին տրորում

բոլորովին հանգիստ: Եվ Լևոնն ասաց ականա ծիծաղելով.

-Լուրջ-լուրջ էլ հարցնում ես:

Մեսրոպը լիզեց թուղթը, բայց թուղթը չթրջվեց: Մեսրոպը նորից լիզեց, բայց լեզուն բերանում ցամաքել էր, և թուղթը թղթին չէր կպչում: - Գնա, Լևոն, - ներքևից վերև ասաց Մեսրոպը:

-Որ չգնամ՝ ի՞նչ կլինի: - Լևոնը ժպտում ու հասկանում էր, որ վախից է ժպտում:

Մեսրոպը ձեռքը հրացանին տարավ:

-Ու անհարմար էլ չես զգա, չէ, չես զգա, չէ:

-Գնա, ձենդ գլուխդ մի գցիր:

Լևոնը դեմ չէր, համաձայն էր հեռանալուն, այնքան որ մի հիմարության վրա մի հիմարություն էլ չավելացներ Մեսրոպը՝ չկրակեր Լևոնի վրա, բայց Լևոնի վախը հոգու խորքերում արմատներ չունէր: Լևոնը Մեսրոպից հիմա վախենում էր, այնքանով, որ նրա ձեռքին հրացան կար, հրացանի փակադակը բաց էր: Իսկ հրացան՝ Լևոնը շատ էր կրակել, գիտեր քանդել-հավաքել և որ վառողը թաց եղավ՝ փամփուշտը չի պայթի, պայթելուց հետո էլ՝ եսիմ, ընդհամենը արձիճ է, էլի: Լևոնն արձիճ շատ էր տեսել: Մեսրոպի մեջ Լևոնին անհայտ բան չկար: Նրանք երկուսով, երբ տասնհինգ-տասնվեց տարեկան խոզարած լակոտներ էին, սարի ճամփին Շեկ յառանդներում կանգնեցրին հոտած Նիկալի կնկան: Հոտած Նիկալի կնիկը կարծեց պանիր են ուզում՝ ձեռքը տոպրակին տարավ, բայց մեկ էլ հո չկարմրեց: Շփոթված նայեց մեկ նրան ու ջղային-ջղային գնաց իր ճամփան: Իսկ նրանք վազում էին նրա կողքերից և վիզները ծռած խնդրում էին կարծես երկու կարտով, մի խնձոր կամ մի կտոր հաց: Նիկալի կնիկը, ճիշտ է, ձեռքի տոպրակը ցած դրեց ու ճանկելով՝ տվեց սևացրեց Մեսրոպի աչք-մաչքը և քարով փախչող Լևոնի ծոծրակին, բայց նրանք հիմա էլ հեռվից էին գնում ճանապարհի երկու կողմով վիզները ծռած, խոստանում էին նրանց խոզը պահել, խոտը հավաքել, ձեռքի բեռը տուն հասցնել:

-Ախրը հիմի ի՞նչ է դուրս գալիս, Մեսրոպ, - ասաց Լևոնը՝ ոտներից մեկը ձեռքի մի շուրթին, մյուսը՝ մի:

-Նրանք իմ հորն սպանեցին, Լևոն:

-Նաղբրի տարվա բաները, Մեսրոպ, ինչի՞ ես մեր նոր կյանք...

-Իմ հորն են սպանել, քու հորը չեն սպանել, Լևոն, գնա: - Ջսպանակվելով՝ Մեսրոպը կանգնեց, իրենով լցրեց ձեռքը: - Դե գնա, ես քու, - և հրացանով հրեց Լևոնի ծունկը: - Գնա՛: Եկել վերահսկիչի պես գլխիս տնկվել է թեթև լակոտը: Ձի է նստել, դեկավարում է:

Լևոնը հեռանում էր և չէր նեղանում հայեռյվելուց: Մեսրոպի հորն իրոք սպանել էին: Եվ Լևոնի ինքնասիրությունը չէր վիրավորվում: Իր ձեռքին եղած-չեղած մի մտրակ էր, նրա ձեռքին՝ հրացան: Բայց մի բան, որ հունցվում ու հունցվում էր Լևոնի մեջ, թույլ չէր տալիս հենց այնպես ձեռքերը թափ-տալով վերադառնալ՝ ամաչում էր: Այնքան էր ամոթ, որ ձիուց էլ էր ամաչում: Այդ նժույզը, շրջկումի թաքուն ստիպմամբ, նախագահի տակից հանել ու քաշել էին Լևոնի տակ, և հիմա, ձին տեսնելուց հետո, տրորվելով մտքի հստակության ու պղտորության միջև, Լևոնը կանգ առավ: Ապա միանգամից շուռ եկավ ու, փափուկ ու հավաք վազելով, ցատկեց ձեռքը: Այդ ցատկն ինքնիրեն եղավ, այդպիսի թափով՝ ձեռքի պոնկին կանգ առնելը դժվար էր, ուղղակի անհնար էր: Լևոնը, ճիշտ է, հետո պատմում էր, որ ինքը որոշեց և վազեց և ցատկեց, բայց սուտ էր պատմում: Ինչպես բոլոր մարդկանց, Լևոնին նույնպես թվում էր, թե իր կյանքը իր որոշումների իրագործումն է եղել:

Լևոնը կարծում էր դեռ վազում է՝ ձեռք էր խցկվել: Այդտեղ ամեն ինչը ինքնիրեն եղավ, ինչպես ինքնիրեն էր ձեռք ցատկելը: Մի քիչ գոմոցից հետո Մեսրոպի ձեռքերը քամակին կապած էին, Լևոնի ուսագլխին հագուստն ու մաշկը քրքրված էին, բայց այդ ամենն այնքան միանգամից եղավ, որ արյունը դեռ չէր հասցրել կարմրացնել քրքրվածը: Լևոնի ականակապիճը ուռչում ու կամաց-կամաց փոքրացնում էր արյուն լցված աչքը, Լևոնի քիթը հաստանում ու տոզում էր, ասես պարկի մեջ պանիր էին բթում, և Լևոնի ծունկն այնպես չէր ծավվում, ինչպես ձեռք գլորվելուց առաջ:

Հրացանը Լևոնի ձեռքին էր և հրացանի փողը երբեմն քերծում էր Մեսրոպի գոտկատեղի չոր ոսկորը: Լևոնը գնում էր ձախ ձեռքով գալիֆեն բռնած և զարմանում էր, թե ինքն այդ երբ հասցրեց նրա ձեռքերը ծնկով ու մի ձեռքով մեջքին սեղմած պահել, մյուս ձեռքով արձակել, քաշել, հանել իր գոտին և կապել, պի՛նդ կապել նրա ձեռքերը: Լևոնն արդեն սկսել էր զարմանալ իր արածի վրա: Այդ զարմանքը քանի գնաց ուռավ, և տարիներ հետո միայն զարմանքը կար, բուն դեպքը մոռացվել էր: Տարիներ հետո իր արածը շատ կարևոր էր համարում և արարքի կարևորության հետ իր անձի կարևորությունն էր ներծծվում Լևոնի գիտակցությանը, և նա վախենում էր անցած-պրծած ցատկի համար, տրորում էր ուսն ու ծունկը և մտածում, որ հիմարություն էր արել կյանքը վտանգի ենթարկվելով: «Պիտի մի երկու ջահել ուղարկելի՛ ծեծելով բերեին»:

Հիմա, երբ ձեռքերը կապված էին, աջի ամբողջ թաթը մանր ծակծկոցով այրվում էր և հրացանի նշահատիկն անընդհատ քերում էր մեջքի նույն ողը, Մեսրոպը կարծում էր քսան տարի սիրտը միացել է հոր վրեժով և իր արդարությունը հիմա կոխկրտում են, և Մեսրոպն իրեն խղճում ու լաց էր լինում: Արտասուքների տաք հպումն այտերին՝ դուր էր գալիս նրան և նա շարունակում էր գնալ արտասվելով: Մի հիմար մի հիմարի մեղադրում էր մի բանում և սա հաճույքով էր մեղադրվում, որովհետև ոչինչ էր և ուզում էր լինել որևէ բան: Պատահականությունը պարապ երկու կերպարանքի դարձրել էր մեկին կապված, մյուսին կապող, և սրանք հիմա մտածում էին, որ իրենք կապվող ու կապող են կոչվում: Հաճելի էր գիտակցել, որ երեկ Հոտած Նիկալի կնոջ կողքերով վիզները ծռած վազողից իրենք դարձել են գաղափարակիրներ:

Թաթը ցավից պայթում էր, թվում էր ամբողջ արյունը մամլվել է դաստակում և մաշկն այդտեղ բարակել է փառի չափ, ուղեղն սկսեց մանր ցլանքով հալիլել,- Մեսրոպը կանգ առավ: Լևոնը հրեց հրացանով, և Մեսրոպը ետ հրվեց, որպեսզի ողն ավելի տաշվի ու ավելի մրմռա: Եվ պարանոցը կիսաալորած՝ Մեսրոպն ասաց դեպի Լևոնը.

-Նրանք իմ հորն սպանեցին:

Լևոնը շտկվեց առողջ ոտի վրա՝ մի ձեռով բռնած հրացանն ու շավարը: Լևոնին ձեռնատու չէր հարցի այդպիսի նեղացումը, և հրեց.

-Գնա, դաշնակցականի մեկը դաշնակցական:

Եվ Մեսրոպը հասկացավ, որ ինքը նույնպես չէր ուզենա խոսել միայն հորից: Պարանոցը կիսաալորելով՝ Մեսրոպն ասաց.

- Նրանք կործանեցին Անին, Մացոյի Լևոն:

Իսկ շուրջը լեռներ էին, ձորի բացատում գուներ էին, իրենք շեղակի մոտենում էին աղբյուրին, մտնում էին աղբյուրի ձորակը, որտեղից ելնելու էին շեղակի, և երևալու էր ոտները սանձով խճճված ձին, հետո ծմակի պռունկն էր երևալու, ներքևում կակաչի հովտին էր, սարի բարձրությանը հավասար ձորի վրա արծիվը նույն գծով կտրում ու կտրում էր օդը շրջանաձև, և Մեսրոպ ու Լևոնը իրենք իրենց վրա սկսեցին ֆորձոն տրակտորի տպավորություն թողել: Եվ ուզում էին ուրիշները նույնպես հասկանան, որ իրենք գյուղ նոր մտած ֆորձոն տրակտոր են:

- Դե իմ խոսքն էլ էդ է, էլի,- ասաց Լևոնը,- նացիոնալիստը հո պոզով-պոչով չի լինում:

Նրանց ոչխարը ծմակից դուրս էր գալիս: Լևոնն սպասեց մինչև բոլոր չոբաններն իրենց նկատեցին և տարազատվելով կապվածից՝ կոչ արձակեց. «Կեցցե արևելյան ժողովուրդների բարեկամությունն ամբողջ աշխարհում, ուռա»: Նրանք արևից աչքերը ձեռներով պաշտպանեցին ու նայեցին, իսկ Մեսրոպը ունքերը հավաքեց, ծնոտը տնկեց ու ընդառաջ գնաց իր թշնամիներին: Նա հպարտ արհամարհանքով անցնելու էր, բայց այդտեղ մի սխալ եղավ, մի սարսափելի սխալ պատահեց: Նրանք շրջապատեցին սրանց, մի կտոր պարան տվեցին՝ որ Լևոնն իր շավարը կապի,- Անհարմար է էդպես, ա բալամ, երեխա չես՝ քամակդ բաց ման էս գալիս,- հետո նրա գոտին տեսան Մեսրոպի ձեռքերի վրա, արձակեցին, շարտեցին Լևոնին՝ որ մեջքին կապի, և վրա-վրա խոսելով տնտղեցին Մեսրոպի ձեռքը: Ասացին, որ թաթի բոլոր ոսկորներն իրարից ընկել են, Մեսրոպին պառկեցին չոր գետնին, մի երկու պինդ չոբան նստեցին վրան՝ որ դեսուդեն

չլուրվի ու փչացնի գործը, և խոշոր այտոսկորներով թուխ մի պառավ մտուտ ձեռների մեջ վերցրեց Մեսրոպի թաթը: Պառավից ու բուրբ նրանցից ոչխարի կաթան ու բրդի խառն հոտ էր գալիս:

- Ադա ա բալամ, էսքանն էսօրվա բանի չի՛, - և պառավը ուրեց ու հրեց Մեսրոպի բութը: Եվ տեսնելով, որ բութը երկու տեղից է դուրս-ընկած, պառավը նորից ծործորաց:- Է՛, ա բալամ, բա էսպես երեխություն կանն՛ն: - Պառավն ի վերջո չհամբերեց ու Լևոնին մեր հայհոյեց տղամարդու ուշունցով: Եվ ճկույթը տնտղելով, հողերն իրար հագնելու ճտտոցի հետ, պառավը պարզատրեց Լևոնին.- Քյոռ հեյվան, տվել ախուջախ ես արել տղին:

Արտասանքը չորանում էր Մեսրոպի աչքերում և նա պարապ ուղեղով ունկնդրում էր ցավը: Նա այդ պառավին չէր ատում, և ոչ էլ նրանց, որ նստել էին իր վրա և ծխում էին: Ետևներից մի ձի քաշելով ու ձեռքներին մի հրացան, Լևոնն ու Մեսրոպը մտան անտառ, գրուցելով իջան, Շեկ յառանդներում լռեցին ու լուռ անցան, հետո ձիուց, պայտից, գութանից, գոմաղբից, Սիմոնի իշից խոսելով մտան գյուղ:

Մի հինգ տարի հետո նրանք երեսուն-երեսունհինգ տարեկան տղամարդիկ էին: Այդ տարիքում ամեն ոք որոշակի մի բան լինում է, և Լևոնն իր մեջ կարծրացրել էր ժողովուրդների բարեկամությունը, իսկ Մեսրոպը դեռ գնդում էր հայ, Անի, Լեռ: Մեսրոպը սովորում էր թվեր ու անուններ և հունցում ու դարձնում Հայաստան, ինչին որ խուր էր նայում Լևոնը և ինքը իրեն հիշեցնում, թե պետք է զգոն լինել: Լևոնը չէր թաքցնում, զգուշացնում էր ն՛ ի լուր Մեսրոպի, և երեսառերես Մեսրոպին: Եվ իր մտքում Լևոնն արձանագրում էր, որ ինքն զգոն է բազմակողմանիորեն: Ոչ Լևոնն էր կորցնում զգոնությունը, ոչ էլ Մեսրոպն էր դադարում Հայոց պատմություն կարդալուց: Եվ իրարից գոհ էին, որովհետև իրարու գոյություն էին արդարացնում: Հետո գիշերով՝ որպեսզի գյուղը պանիկա չնկնի, Լևոնը պետանվտանգության աշխատողներ տարավ Ղազարենց հին տուն: Գործողությունը կոնսպիրացրել էր անձամբ ինքը և իրեն ասել, թե ես ահա օպերացիան կոնսպերացրի: Այն երկու ընկերը պիտի պահվեին, դռների ետևը, ինքը պիտի ծեծեր դուռը: Շանը լռեցնելու համար Լևոնն անձամբ ինքը յուղի մեջ թաղիք էր տապակել, և խեղճ շունը ծամում հա ծամում էր, ամբողջ գիշերը, երբ արդեն Մեսրոպին տարել էին, շունը դեռ ծամում էր: Խաբվեց միայն շունը: Մեսրոպն արթուն էր և սպասում էր նրանց, որոնք եկել էին իբր թե հողբաժնից. սեղանին Լեռ ու հոր լուսանկարն էր դրել:

- Ես եմ, Մեսրոպ, Լևոնն է, լուծը որտե՞ղ ես դրել, պետք է՝ չեմ գտնում:

- Լուծը վզիս է, Լևոն,- ասաց Մեսրոպը,- քեզ իմ գլուխն է պետք՝ գլուխս վրաս է: Ու քանի իմ գլուխն իմ վրա է...- Մեսրոպը բացեց լուսամուտի փեղկն ու հրացանը պահեց:- Տղերք, ձեզանից ո՞վ է թուրք, թող առաջ գա:

Ասացին, որ իրենք երկուսն էլ հայ են, իրենց մեջ թուրք չկա: Դե, Լևոնն էլ հայ ու հայ էր - Մեսրոպը հրացանը ետ քաշեց: Նա նրանց համար պահարանի տակի դարակից, ամանների ետևից, հանեց լիտրանոց օղու շիշը, բայց նրանք ուրիշ բան էին փնտրում: Եվ չէին գտնում, որովհետև չկար, չէր եղել: Եղածը սեղանին էր՝ մի Հայոց պատմություն, աշխօրի գրանցման մի գրքույկ, և դեմները նստած Մեսրոպը, որ հանդարտ թարթում էր աչքերը:- Ի՞նչ էք ուզում, տղերք ջան, ինչ կամ՝ էս եմ, ձեզանից պահելու բան չունեմ, հայ եք, հո թուրք չեք: Հայրենասեր եմ, տղերք ջան, ձեզանից ի՞նչ թաքցնեմ:

-Թուրքդ որտե՞ղ ես պահել,- քնծիծաղով հարցրեց Լևոնը, և այն երկուսը աշխուժացան, Մեսրոպը սփրթնեց: Հրացան շատերն ունեին և հրացանի մեջ՝ լոբի ու նապաստակ սպանելու կոտորակ: Իսկ թուրն արդեն լուրջ էր թվում հիշողությունների այն թաքուն թելադրանքով, որ թուրը եղել էր սպիտակ կազակների զենքն ընդդեմ մեր կարմիր բանվորների և Անդրանիկի զենքը՝ թուրքերի դեմ: Թուրն այդքան լուրջ էր թվում, մանավանդ որ՝ պատից կախված յափնջին ծածուկ հիշեցնում էր մոլեգին Չապակ:

-Խանչալը: Ճիշտ, որտե՞ղ է խանչալս:

Տունը խառնեցին՝ խանչալը չկար: Մատնահարում էին սյուններն ու պատերը՝ ստուգելու թե նրանք փոփոջ են, նրանցում զենք չկա պահած: Սյուններն ու պատերը փուչ չէին և խանչալն էլ չկար ու չկար: Մետրոպոլիտ է մատնահարում սյուններն ու պատերը: Քափ ու քրտինք մտան, բայց խանչալը չկար ու չկար: Լևոնն անկյուն տարավ Մետրոպոլիտ, քչփչում էր և մոռացել էր **կոնսպիրացիա, ինտերնացիոնալիզմ, համաշխարհային, մաստաբ, Քերզոնի հուշագիր**, կույզ էր եկել, դարձել էր գյուղացի մարդ: Եվ ամաչում էր, ինչպես ամաչում են թանկ հյուրի առջև դնելու մի երեսատեղի բան չունենալիս: Մետրոպոլիտ նրան լսում էր ականջը բերանին դեմ արած և շուտ-շուտ ասում էր՝ հա, այո, լավ, հա, այո: Լևոնն ուրեմն Մետրոպոլիտ ասում էր. - Ամոթ է, կենտրոնից ասել եմ Ծմակուտ նացիոնալիզմ կա, հիմի մենք կենտրոնին ասենք չկա: Մարդիկ քաղաքից վեր են կացել եկել մեր դուռը, հիմի դատարկ ձեռքով ետ դրկենք: Լեյտենանտ մարդիկ են, այ էն ջահելը լեյտենանտ է: - Հա, այո, - ասում էր Մետրոպոլիտ, ապա ջղայնացավ, - ինչո՞ւ ես ինձ բացատրում, ես անհասկացող եմ: Գտիր, գտնենք:

Խանչալն ընկած էր մառանում, կաղամբի գլուխներրի մեջ: Անմեղ-անմեղ մտել էր արանքները, կարծես թուրն ինքը չէր, ու ժանգոտել էր, կարծես էլ չէր մաքրվելու ու կայծակի պես շողալու ժողովուրդների բարեկամության գլխին: Կաղամբը նրանով կոթատել ու այդտեղ էլ մոռացել էին: Մետրոպոլիտ դրա համար կնոջը մի լավ հայհոյեց: - Ձենքը քու ինչ խելքի բանն է, տո հավի գլուխ, զենքի հարգը դու ի՞նչ գիտես: - Մետրոպոլիտ տեղնուտեղը մաքրեց խանչալը, գտավ պատյանը և այդ կաղամբկտրիչից զենք սարքեց՝ որպեսզի մի կարգին իրեղեն ապացույց լիներ և Լևոնը շրջկենտրոնի առջև սևերես չմնար: Հետո ուրեմն պարզվեց, որ դա նշանավոր տարի է: Մետրոպոլիտ համենայն դեպս այն արեց, որ Լևոնը տարիներ հետո ազատ կարող էր պարծենալ. «Իմ ամբողջ գիտակցական կյանքում մե՛ծ գործունեություն եմ ծավալել: Ինչե՛ր քաշեցինք: Է՛լ տրոցկիզմ, է՛լ սաբոտաժ, է՛լ դաշաղություն, է՛լ նացիոնալիզմ: Է՛, երեխեք, բա դուք կարծում եք էսքան ազատ կյանքը հե՞շտ ենք կառուցել»:

Հաճելի էր պապից պապ ու հորից հայր մաշված **փոցխ, գոմեշ, հնձել, սամի, թրիք, կորեկ, այ գյաղա** բառերի փոխարեն զրնգացնել **գործունեություն, գիտակցական** կյանք և ուրիշ նոր, դեռ արկղերից չհանված քամհար մեքենայի պես յուղած նոփ-նոր բառեր: Միայն թե Լևոնը հաճախ մոռանում էր նացիոնալիզմ բառը և քիչ էր մնում դրա փոխարեն, էնիքը, մետրոպոլիտ ասեր: Մետրոպոլիտ անպատասխան չթողեց: Նախ Լևոնը Մետրոպոլիտ խաբել էր, ասել էր մեր հայաստաններում-բաներում մի տեղ էլեկտրակայան կկառուցես ի փառս քու հայ ժողովրդի ու կգաս, Մետրոպոլիտ այնինչ Միբիր էին տարել: Մի տասը տարի հետո եկավ, մտավ գրասենյակ, հավաքեց Լևոնի օձիքն ու թափ տվեց: - Ժողովրդի թշնամի Լավրենտի Բերիային օգնում էիր, հա՞: Իսկ գիտե՞ս, որ Բերիային գնդակահարեցին: Խիղճ ունեցիր ու գնա ասա քեզ էլ գնդակահարեն, խիղճ ունեցիր, խիղճ ունեցիր:

Լևոնը ետ-ետ չարեց: Հավաքեց Մետրոպոլիտ օձիքն ու թափահարեց. - Քեզ խելոք պահիր, հա, թե չէ կուսակցությունն էս անգամ չի խղճա, Միբիր մեծ է:

Մետրոպոլիտ թողեց նրան, ետ գնաց, ոտից գլուխ չափեց նրան և արհամարհեց. - Էդ՝ կուսակցությունը դո՞ւ ես:

Լևոնի տրեխը ծակ էր, գուլպան ծակ էր, կոշիկի ու գուլպայի միասնական ծակից մեծ գլուխը հանել էր բթամատը, Լևոնը սափրված չէր, վրայից գոմահոտ էր գալիս, - Լևոնը չասաց, թե կուսակցությունն ինքն է: Լևոնը խեղճ-խեղճ ասաց.

- Չէ, ես ի՞նչ կուսակցություն եմ:

- Բա էդ ինչի՞ ես անունից խոսում: - Լևոնը չէր պատասխանում, և Մետրոպոլիտ հպարտությամբ գամեց: - Միբիրից ես եմ գալիս, չափերի մասին ինքն է խոսում:

- Դե ինչ անեմ, - ասաց Լևոնը, - ես էլ Բերիայից եմ գալիս:

Եվ ապա երկուսն էլ լուռ ու ճնշված էին, ու մեղք էին - ջահել օրերի եռանդուն կռիվը վերցնում էին ծերունական ուսերին: Այդ ժամանակ միջամտեց տնտեսության Աբգար նախագահը.

-Պարապ-սարապ քիչ խոսեք: Գնացեք աշխատեցեք: Լևոն՝ դու ֆերմայի վարիչ, Մեսրոպ՝ դու ձիապան:

Բացառությամբ իրենց ֆերմայական աշխատանքի, նրանք երկուսն էլ ներքուստ գոհ էին ապրած կյանքից: Նա շքանշանի պես իր աքսորն էր կրում, մյուսի շքանշանն ավելի փայլուն էր սոցիալիզմի ամբողջ նվաճումները: Այդպես գրանցվում է աշխօրը, քաջագործությունը, գնահատվում է աշակերտը: Եթե աշխատանքը չդառնար աշխօր, սխրանքը՝ շքանշան, գիտելիքը՝ գնահատական, շատ լավ կլինեք, քանի որ արարքը բեմ չէր հանվի: Արարքի ետևից բեմ է ելնում արարողը, և այնքան անելիք է մնում չարված:

Մեսրոպին թվում էր իր արդարությունը հաղթել է, և դրանից էլ դարձել էր մեծախոս:

«Անարդարության ոտները կարճ են, **Մոսկվա-Կրեմլ, Պրեդսեդաստելյու Պրեզիդիումա Վերխովնոյն Մավետա Սայուզ ԷՍԷՍԷՌ**, մեր հանդերը մեզ տվեք, հը՝ »:

Արջը նրան մի լավ գգեց: Տասը փթանոց ջլակույտն առած՝ արջը գլուխ դրեց այդ նիհար-միհար բիծուկի հետ: Մա Սիբիրում ֆրանսերեն մի երկու բառ էր սովորել, ասում էր քաղաքատնտեսություն, Աֆրիկա, Լուկուլլոս, համաշխարհային պատերազմ,- և արջը մանկության ձորերի խաղալիք էր թվում: Լևոնը նրան ասաց ձորերում արջ է երևացել,- Պարկուճիդ գլխին արձիճ դիր,- ասաց, իսկ նա ասաց.

-Կոտորակը մորթին փչացնում է:

-Քու գործն է,- նեղացավ Լևոնը,- իմը զգուշացնելն է:

Աշունքանում էր: Անտառի գովը դառնում էր ցուրտ և արևը դուրեկան էր: Հաճարենու կարմիր խաշամը դիզվում ու դիզվում էր, և աղբյուրները լռում էին խաշամի տակ: Մամուռներից ջուրը քամվում ու կաթում էր զնգոցով, և ծանր էին այդ կաթիլները: Մամուռնկար ժայռերը նայում էին կիսավայրենի պապի նման խոժոռ: Կիպ-կողքի աճած երկու հաճարենի փափուկ ու տևական քամուց մաշում էին իրար, և մարդ դրանից դառնում էր ջղային: Մոշահավը լուր էր տանում, լուր էր բերում, և Մեսրոպը յոթ անգամ նշան բռնեց, բայց ինքն էլ չէր հասկանում, թե ինչու չի կրակում: Անտառն անտառ է և կուզես թնդանոթ տրաքացրու՝ միևնույն է, անտառը չես լցնի քեզանով: Մեսրոպն ուրիշի տուն էր մտել: Մոշ էր ուտում և ինքը իրեն ասում էր, թե մոշ է ուտում ու շատ հանգիստ է: «Աթոյի խամահատում մոշ եմ ուտում»: Մեսրոպը կարծում էր այդտեղ կողքերին մի տեղ պիտի գրած լիեն Գիքոր, Լևոն, Մեսրոպ անունները, Մեսրոպն ուզում էր խամահատը լցվեր հին այն օրվա անհամ կատակներով, անալի կարտուլով ու կրակի ճարճատյունով: Մեսրոպն իրեն ասում էր թե մոշ է ուտում, բայց աչքի պոչով փնտրում էր հին կրակատեղը և չէր ուզում հասկանալ, որ թիկունքն ընդարմանում, մազերը կոշտանում ու գլխարկը գլխին բարձրանում է:

-Կոնսպիրացիա,- ասաց Մեսրոպը:- Հյուսիսային բևեռ, հարավային բևեռ:- Եվ արմունկնով զգալով փակադակի կարծրությունը, Մեսրոպը մտածեց, որ ինքը ժպտում է:- Լավ մոշ է:- Ու նույն պահին էլ տեսավ, որ բուռը բացվում ու մոշերը թափվում են:

Անտառը լռել էր: Հաճարենիները չէին քսվում իրար, և շուտ եկած ծառի արմատաբուրգին գլուխը դետուդեն էր թեքում մոշահավը: Մեկ մի տեղ շունչը պահել էր, և Մեսրոպը սիրտ չէր անում նրան տեսնել: Ուղեղն ականջների մեջ խշշում էր, ապա քունքից քրտինք գլորվեց: Արջը: Նա շուտ-եկած հաճարենու մոտ էր, Մեսրոպը կարծես տեսնում էր նրան, բայց չէր կարողանում գատել հաճարենուց: Ամբողջ հաճարենին արջ էր և ամբողջ անտառն էր արջ: Մկանների շրջյունով նա կանգնե՛ց, կանգնեց, թաթեր ունեցավ, թաթերին երկարելով կեռվեցին ճանկերը, և շրջյունը լռեց: Մեսրոպին մի պահ թվաց, թե ինքը երեխա է ու այգի է մտել, ու նա Ղալանց մեծ պապն է, նայում է:

-Ա՛յ անտեր,- ասի,- երկու մոշ եմ կերել, ես քեզ ի՞նչ եմ արել: Կանգնել էր ու նայում էր, նայում էր: Արջ տեսած կա՞ս:

Տեսել էի: Կամ,- ասացի,- քոթոթների հետ ճամփի վրա կանգնել էր: Բայց էդ անգամ չվախեցա: Մի ուրիշ անգամ վախեցա: Հաչա ծառի արանքում քոթոթ էր սատկել, ընկել էր արանքը, երկու կողմի վրա կախել ու չէր կարողացել դուրս դա: Կարծեցի մայրը մոտերքում է ու թաքուն հետևում է:

-Մոտերքում է եղել ու քեզ թաքուն հետևել է, ես դրանց տեսակը գիտեմ: Աչքերը՝ պարա՛պ, շուն է, գիտե՞ս, շան պես մի բան է: Բերանը բացեց ու ոռնալով վրա քշեց: Շուն էր, շան ցեղ էր ու ոռնում էր: Ու փորատակի շեկ բուրդը օրորքի հետ մզվում-բացվում, մզվում-բացվում էր:

Մեսրոպն զգաց, որ ինքը կատաղում ու պնդանում է, որ ինքն է նրան ուտելու, նա ինքը չի հաղթելու:

-Ինչու էի ջղայնան՞ում: Անասուն անասունի մեկն էր ու առանց հասկանալու գալիս էր ջարդի: Չէր մտածում: Հրացանը կարծես գետնին պիտի լիներ, կարծես թե գետնից վերցրի հրացանը:

Բայց թե երբ էի գցել՝ էդ մեկը լավ չեմ հիշում: Ինչքան ուժ ունեի՝ կոթով իջա դրա գլխին, պպեց ու ոռնաց, հրացանը փշրվեց: Երկաթն ուզեցի կոխեմ բերանը՝ իսկեց ու մեկ էլ տեսնեմ զգում է:

Փաթաթել, խառնել է իրեն ու զգում է: Ցավ չկա, մի սարսափ է, մի տաքություն, զմռոց ու մի կեղտոտ հոտ: Ու ձեռներս զգում եմ դրա ձվերին, ձվերին, ձվերին- ձու չկա, չեն բռնվում: Վերջին հույս են, ձեռս զգում եմ՝ չկան, չկան էդ անտերները: Պատահել է, չէ՞, ես շատ եմ լսել՝ բռնել ու բաց չեն թողել ձվերը ու հաղթել են: Բայց ինձ համար՝ չկային: Ձեռս զգում էի՝ չկային:

Անբախտությունը դրան են ասում, էլի, էդ անտեր բախտից ես չունեմ, հո գոռո՞վ չի, ինձ բաժին չի հասել էդ անտեր բախտից:

-Հետո՞ :

-Չեմ հիշում, ասում են շներն են ազատել:

-Լավ, բա էդ ո՞նց կպատահի, որ արջը ձու չունենա:

-Քու գլուխն էլ իմ գլխից է,- ասաց:- Քած է եղել: Իմ արջը քած է եղել: Աշխարհը լիքը արջ ու որսորդ է, պիտի հանդիպեն, պիտի կամ կրակելով սպանի, կամ ձվերը ոլորելով, իսկ իմ արջը կոտորկիս օրն ու քած է գալու: Ամբողջ կյանքս էդ է եղել:

Երկու ամիս նա շրջանային հիվանդանոցում էր պառկել, մի այդքան էլ դռներին էր պտտվում, և այդ ամբողջ ժամանակ նա մտածում էր: Նա ինչ-որ եզրակացության էր եկել և գրուցակից էր փնտրում, բայց գյուղացիները նրա փիլիսոփայության հետ գլուխ չէին դնում: Նրա գրուցներից գյուղացիները դուրս էին բերել արջն ինչու է ուժեղ- **որովհետև ձվեր չունի**, բայց դա գյուղացիների սարքածն ու գյուղացիների ուրախությունն էր նրա չմեռնելու համար: Նրա հետ միայն սեբաստացի դարբին Հայկը կարող էր զրուցել, բայց Հայկն էլ սկզբներում աչքը վախեցած էր, վերջերում էլ՝ արդեն հոգնած ու հուսահատված:

-Վաթսուն տարի ապրել եմ ու թե մի բան եմ հասկացել՝ որսի օրը: Արջն ինչո՞ւ է ուժեղ, որովհետև արջը ծմակ է, ծմակի մի մասն է: Իր մի մասով ծմակը արջ է, դե հիմա գնա գտիր, թե որտեղ է ծմակը վերջանում ու սկսվում արջը: Ուզում էի փախչել՝ ծառերը բռնեցին: Մոշահավը գիտեր արջի մասին ու մի ժամ ինձ մոլորեցնում էր: Դրա համար էլ արջը ուժեղ է:

-Լավ,- ասացի ես,- ի՞նչ է դուրս գալիս, ով ուժեղ է՝ ա՞րջ է:

-Դու մի քիչ սխալ ես ասում, ճիշտն էսպես կլինի. ով արջ է՝ ուժեղ է: Այսինքն սեփական ծմակ պիտի ունենա: Լևոնն, օրիանկ, ունի ու ուժեղ է: Ծմակ միայն ես չունեմ:

Նա մտել էր երբեք էլ մայրուղի չհանող մի արահետ, որ նրան տանում ու տանում, խորացնում ու խորացնում էր անտառի վայրենության մեջ՝ արջի ու հաճարենու, քարարծվի ու բվեճի, եղնիկի ու քամու աշխարհ: Այնտեղ ժայռերը ծերունու նման խոժոռովում են, արջը, իբր, ճղճղված կոճղով նվազում է չգիտես ինչ, կայծակները հրդեհում ու անձրևները մարում են կաղնիների հրդեհը: Առվակը թաքցնում է գայլի փափուկ ոտնափոխը և գայլը մոտենում է եղնիկին, իսկ կեչու չոր ճյուղը տեսնում է այդ դավը և կոտորվում ու զգուշացնում է եղնիկին: Եվ խոր ձյուն է լինում և

նիրհող անտառը հորինում է գալ ամառվա իր հեքիաթը, որ սկսվելու է կկվականչով և ավարտվելու է վերջին մոշերը հավաքող արջի ինքնամոռացմամբ և նապաստակի միաչքանի քնով:

Կացինը ձեռքին՝ ամիսներով նա անտառներում է լինում: Աղբյուրներին գուռեր է գցում, լորու կեղևից բաժակներ է թողնում աղբյուրների մոտ և աղբրազլիի քարերին, մամուռի մեջ, թողնում է իր անունը՝ **Մեսրոպ Ղ. XX դ.** իբր՝ Մեսրոպ Ղազարյան, քսաներորդ դար: Թե քո լորու բաժակները քանի՛ շաբաթ են մնալու, թե քո կաղնու գոերը քանի՛ տարի են դիմանալու, թե քո գիրը քանի ամիս է մնալու մամուռին:

Լևոնը կա: Գյուղ եկած լրագրողին ասում է. «Շատ մեծ գործունեություն ունեցա քսաներեսնական թվականներին, շա՛տ: Որ հիշում եմ՝ էդքանն ուղղակի մի մարդու բան չէր»:

Մեսրոպի մասին ասում է. «Լավ մարդ է, բայց իր օգուտն ու վնասը չի ջոկում, ձին քացի է տալիս նրան, եզր՝ հարու: Անխելք է, ձին պոզ չունի՝ կանգնիր առջևը, եզր քացի չունի՝ կանգնիր ետևը:

Օրենք է, պիտի ենթարկվես»: